

ALBANIYA DÖVLƏTİNİN TARİXŞÜNASLIĞI VƏ İNZİBATİ ƏRAZI QURULUŞU HAQQINDA

Zümrüd Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

zumrud.q@mail.ru

Açar sözlər: *Erkən orta əsrlər, xəritə, sərhədlər, mənbələr, həqiqət, alban əlifbası*

Antik və erkən orta əsrlər dövrünün yazılı qaynaqlarını araşdırarkən aydın olur ki, III – VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyası dövlətinin ərazisi çox geniş olmuş, şimaldan Böyük Qafqaz sıra dağlarından başlayaraq cənubda Araz çayına - indiki Mil–Muğan düzləri daxil olmaqla, Paytakaran, Uti, Arsax nahiyyələri, Girdiman, Sakaşena, Kambisena, Çola, Lipina v.s. vilayətləri daxil olmaqla qərbdə İberyayadək, şərqdə Xəzər dənizinə qədər geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Qafqaz Albaniyasının Kür çayının həm sağ sahil, həm sol sahil ərazisi inzibati baxımından əyalətlərə və vilayətlərə bölünmüşdü. Bəzi erməni və gürcü tədqiqatçıları yanlış olaraq Arsak, Uti, Girdiman, Sakaşenanını öz əraziləri kimi təqdim etmək istəyiblər. Ancaq yazılı və arxeoloji mənbələr bir daha göstərir ki, Qafqaz Albaniyasının sərhədlərində e.ə. III əsrdən eramızın VIII əsrinə qədər heç bir dəyişiklik olmamışdır. Albaniyanın şərq vilayətləri, həmçinin Arsak, Uti, bir sözlə müasir Qarabağ ərazisi Albaniyanın hüduqları daxilində olmuşdur. Bu torpaqlar Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik əraziləridir və Azərbaycan xalqının ulu əcdadları burada minilliklər boyu maddi mədəniyyət nümunələri yaratmış və onun daşıyıcıları olmuşlar.

ОБ ИСТОРИОГРАФИИ И АДМИНИСТРАТИВНО- ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ УСТРОЙСТВЕ АЛБАНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Зумруд Гахраманова

Ключевые слова: *Раннее средневековье, карта, границы, источники, правда, албанский алфавит.*

На основании древних письменных источников и при изучении письменных источников, раннего средневековья становится ясно, что в III и VII вв. территория государства Кавказская Албания была весьма обширной охватывая огромную территорию начиная от Большого Кавказского хребта на севере, включая современные Мил-Муганские равнины до реки Араз на юге, округа Пайтакаран, Арцах, Ути, провинции

Гирдимана, Сакашены, Камбоджи, Чола, Липины и другие, как правобережные, так и левобережные районы реки Куры в Кавказской Албании административно делились на провинции и области. Некоторые армянские и грузинские источники пытались представить Арсак, Ути, Гирдиман и Сакашен как свою территории. Однако письменные и археологические источники в очередной раз свидетельствуют о том, что с III в. до н. э. по VIII в. н. э. границы Кавказской Албании не претерпели никаких изменений. Восточные праванции Албании, а также Арцах, Ути короче говоря территория современного Карабаха, находились в границах Албании. Это земли были историческими и этническими землями азербайджанских тюрков, и предки азербайджанского народа на протяжении тысячелетий создавали здесь материальную культуру и были ее носителями.

ABOUT THE HISTORIOGRAPHY AND ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE ALBANIAN STATE

Zumrud Gahramanova

Keywords: Early Middle Ages, map, borders, sources, truth, Albanian alphabet

Based on ancient written sources and when studying written sources of the early Middle ages, it becomes clear that in the 3rd -7th centuries the territory of the state of Caucasian Albania was very extensive, covering a huge area, Starting from the Greater Caucasus Range in the north, including the modern Mil-Mugan plains to the Araz River in the south, the districts of Paytakaran, Uti, Artsakh, the provinces of Girdiman, Sakashena, Kambisena, Chola, Lipina, and others. Both the right and left bank regions of the Kura River in Caucasian Albania were administratively divided into provinces and regions. The region consisted mostly of high, sparsely wooded tablelands cut through by deep ravines. Some Armenian and Georgian sources tried to present Artsak, Uti, Girdiman, and Sakashenan as their territories. However, written and archaeological sources once again testify that from the 3rd century B.C to the 8th century AD, the borders of Caucasian Albania did not undergo any changes. The eastern provinces of Albania, as well as Artsakh, Uti in short, territory of modern Karabah, were the historical and ethnic lands of the Azerbaijani Turks, and the ancestors of the Azerbaijani people created material culture here for thousands of years and were its bearers.

Bir çox ilk mənbələr-xüsusilə, qədim və antik dövr mənbələri qonşu ölkələrin tarixi coğrafiyası ilə yanaşı Qafqazın, o cümlədən də Qafqaz

Albaniyasının tarixi coğrafiyası barədə faktlara malikdir. Bu cəhətdən Herodotun “Tarix”, Strabonun “Coğrafiya”, Plutarxın “Paralel tərcümeyi-hallar”, Ptolomeyin “Coğrafiya” dərsliyində olduqca maraqlı məlumatlar vardır. Azərbaycanın qədim dövlətləri Albaniya və Atropatena haqqında məlumatlar—Strabonun Coğrafiyasının XI kitabındadır. Strabonun bu kitabını bütövlükdə Q.A.Stratanovski rus dilinə çevirmişdir. Azərbaycana aid verilən məlumatlar da həmin çapdan götürülmüşdür. Strabonun yazdığı məlumatlarda da göstərilir ki, İberianın mərkəzindəki düzənlikdən çaylar axıb keçir. Onlardan ən böyüyü Kürdür. Albaniyanın içərisindən keçən Kür çayı onu iki hissəyə bölür [19, s.475]. Qafqaz Albaniyasının aborigen sakinləri olan Uti etnoniminə ilk dəfə eramızın birinci əsrində yaşamış Roma müəllifi Böyük Plininin “Təbiət tarixi” əsərində rast gəlinir. K.Ptolomeyin (II əsr) “Coğrafiya”sında deyilir ki, “Kaspi dənizi sahilində udilər yaşayırlar” [1 s.25; 4, s.23].

Müasir Qafqazın daha yüksək hissələri Albaniyada, İberiyada, kolxlar və qenioxlar ölkəsindəki ən cənub yerlərdir. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi [qapıları] adlandırdığı Qafqaz dağları yerləşir... Qafqaz dağları boyu yerləşən bu tayfalar Kür çayına kimi gəlib çatır [1, s. 23].

Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlərə aid inzibati ərazi bölgüsü haqqında olan məlumatlara erkən orta əsr yazılı qaynaqlarında rast gəlirik. Ayırı-ayrı müəlliflərin əsərləri tədqiqatçı alim T.M.Məmmədovun “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə” adlı kitabında təhlil edilmişdir. Müəllifin tədqiqatlarına əsasən söyləmək olar ki, A.Şirakasi “Coğrafiya” əsərində Albaniyaya ayrıca fəsil ayıraraq, 26 nömrə ilə işarələmişdir. Bu əsərdə Albaniyanın sərhədləri, nahiyyələri, vilayətlərinin adları sadalanır. Arazla Kürün qovuşduğu yerdən yuxarıda 20 Alban vilayətinin yerləşdiyi qeyd edilir. Gevondun yazdığı “Xəlifələrin tarixi” əsəri də Alban tarixinin VII-VIII əsrlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, bu əsərində Xəzər xaqanlığının və xilafət ordusunun Albaniyaya yürüşləri haqqında geniş məlumat verir. O, eyni zamanda Qafqaz Albainyasının şəhərləri, sosial-siyasi tərkibi, tarixi coğrafiyası, inzibati ərazi bölgüsü, alban dili, ilk orta əsrlər Albaniyasının etnik tərkibi haqqında söhbət açır [13, s. 32].

Tədqiq etdiyimiz dövr üçün əhəmiyyətli yazılı qaynaqlardan biri ərəb coğrafiyaçılarının yazılı qaynaqlarıdır. Ona görə ki, onlar Albaniyanın ilk orta əsrlər iqtisadi, siyasi tarixinə dair müxtəlif məlumatlar verərək, digər yazılı qaynaqlardakı boşluğu doldurmuşlar. Onlardan Abdulla ibn Xordadbeh, Əl-İstəxri, İbn-Havqəl, Məsudi və s. müəlliflərin əsərlərini göstərə bilərik. X əsr ərəb coğrafiyaşünası Əl-İstəxrinin “Dövlətin yolları haqqında” kitabında Albaniyanın şəhərləri, əhalisi, təsərrüfat həyatı, ticarəti və ticarət yolları şərh olunur. Əsər giriş və 20 paragrafdan ibarətdir. Hər paragraf bir iqlimə aiddir. Beləliklə, Əl-İstəxri özünün yazdığı kimi, İslam ölkələrini 20 iqlimə bölmüşdür. Onun əsərindəki 2 paragrafda (“Ərminiyyə, Azərbaycan və Arran” adlanan 13-

cü paraqraf və “Xəzər dənizi” adlanan 16-cı paraqraf) verilmiş məlumatlara əsasən, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, dövlətçiliyi, şəhərləri, iqtisadi əlaqələri, əhalinin etnik mənşəyi, məşğuliyyəti və dili haqqında müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür. Əsərin Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan mühüm hissələri De Quyenin Leyden nəşri əsas götürülməklə, N.A.Karaulov tərəfindən rus dilinə, N.M.Vəlixanlı tərəfindən isə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. N.M.Vəlixanlının IX-XII əsr ərəb-coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında əsərində də geniş məlumatlara rast gəlinir. Tədqiqat əsərlərində ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının məlumatlarına əsasən, Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsrlər tarixi-coğrafiyası haqqında məlumatlar şərh olunur [18 s.14-27]

Antik dövr yazılı qaynaqlarına əsasən və erkən orta əsr yazılı qaynaqlarını araşdırarkən aydın olur ki III–VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyası dövlətinin ərazisi çox geniş olmuş, şimaldan Böyük Qafqaz sıra dağlarından başlayaraq, cənubda Araz çayına (indiki Mil–Muğan düzləri), Paytakaran, Uti, Arsax nahiyyələri Girdiman, Sakaşena, Kambisena, Çola, Lipina v.s. vilayətləri daxil olmaqla, qərbdə İberiyayadək, şərqdə Xəzər dənizinə qədər geniş ərazini əhatə edirdi [2, s. 65; 14, s. 79-80]. Eyni zamanda Musa Kalankatlı da bu məlumatları təsdiq edir [11, s. 92].

Erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Kür çayının həm sağ sahil, həm sol sahil ərazisi inzibati baxımdan vilayətlərə və nisbətən kiçik ərazi vahidlərinə bölünmüşdü [14, s. 80-94]. V.Priyev də “Azərbaycan tarixinin siyasi coğrafiyası” kiatbında Albaniya ərazisində on iki vilayət olduğunu qeyd edir. Bu vilayətlərə Kabalaka, Şəki, Kambisena, Əcəri, Çola, Lipina, Kaspiana, Uti, Sakaşena, Girdman, Arsax və Sünik daxil idi. Bu inzibati vahidlərin şərti olaraq ilk altısı Kürün sol sahili, digər altısı isə Kürün sağ sahil torpaqlarını əhatə edirdi [16, s.19]. Onların hər biri də özlüyündə havarlara (mahallara) bölünmüşdü.

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan bəzi müəlliflər nədənsə “əyalət” və “vilayət” terminlərinin sinonimi olan “havar” (qavar) və “nahanq” (nəhəng) terminlərinin işlədilməsinə üstünlük verirlər. F.C. Məmmədovanın fikrincə, “qavar” əyalət, “nahanq” isə vilayət mənasını ifadə edir [14, s. 248]. Bu əyalətlər eyni zamanda kilsə-inzibati vahidləridilər [16, s. 19].

Antik və ilk orta əsrlərdə Albaniya ərazisində mövcud olan vilayət və əyalətlər də bir-birindən daha çox məhz təbii sərhədlərlə ayrılırdılar [5, s.39]. Paytakaran müasir Şimali Azərbaycanın cənubi-şərq hissəsində yerləşmiş və şərqdə Xəzər dənizinin sahillərinə kimi uzanırdı. Mil və Muğan düzlərinin bir hissəsi də onun tərkibinə daxil idi. Bəzi vaxtlarda Paytakaran Atropatenanın şimali-şərq torpaqlarını da öz tərkibində birləşdirmişdir. Arsax əyaləti hal-hazırkı Qarabağın dağlıq hissəsini və Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi. Sünik (Sisakan) Albaniyanın cənub ucqarlarında—Göycə gölündən və

Arsaxdan cənubda mövcud olmuşdur [14. s.47].

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Uti əvvəl vilayət daha sonra isə ərazisinin genişlənməsi nəticəsində əyalət səviyyəsinə qədər yüksəlmişdi. V.Piriyev, F.Məmmədova, T.Məmmədovun da Utini bəzi yerlərdə vilayət, bəzən də əyalət kimi təsvir etməsi təsadüf deyil. V.Piriyev Uti ərazisi haqqında məlumat verərkən, onun erkən orta əsrlərdə Kürün sağ sahilində yerləşdiyini və əyalətin Paytakaranla (şərqdə), Arsaxla (cənubda), Kür çayı ilə (şimalda) həmsərhəd olduğunu, qərbdə isə Albaniyanın İberiya sərhədlərinə kimi uzandığını qeyd edir [16, s.19]. Uti əyaləti xırda ərazilərə (havarlara) bölünmüşdü. Onların içərsində əsas yeri Sakaşena və Girdiman tuturdu [16 s. 19].

Sakasena və Girdimanla bağlı Strabonun məlumatı diqqətəlayiqdir [19, s.475]. Müəllif qeyd edir ki, saklar Baktriya (Bəlx) və s. əraziləri tutduqdan sonra Qafqazda ən məhsuldar torpaqlara sahib olub, burada məskunlaşmışlar. R.Göyüşovun arxeoloji tədqiqatlarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Qarabağda yerləşən “Xüsusi Uti” Sakasena vilayətinin ərazisi ilə eynilik təşkil etmişdir. Uti əyalətinin Sakasena vilayətinin “Mərkəzi Uti” və ya “Xüsusi Uti” adlandırılmasının səbəbi Albaniyanın siyasi, dini mərkəzinin Utinin bu hissəsində, başqa sözlə, Sakasenada yerləşməsi olmuşdur. Beləliklə, paytaxt Bərdə şəhəri daxil olmaqla Aran Qarabağın əsas hissəsi, Kür çayı ilə Dağlıq Qarabağ arasındakı ərazi Mərkəzi Utini – Sakasenanı əhatə edirdi. Yəni Sakasena Arsax vilayəti ilə Kür çayı arasında yerləşirdi [8, s.5]. Tədqiqatçı K.V.Trever də Sakasena vilayətinin Kür çayının sağ sahilində yerləşdiyini yazır [22, s.49].

Girdiman vilayətinin lokallaşdırılmasına aid müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Albanşünas T.Məmmədov da “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə” kitabında yazılı qaynaqlara əsaslanaraq, Girdimanın Kürün sağ sahilində yerləşən bir vilayət kimi Uti əyalətinə daxil olduğunu qeyd edir [13, s. 49]. M.Kalankatlı da Girdimanı vilayət adlandırır.

Girdiman vilayətinin hansı coğrafiyada yerləşməsi haqqında müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bir qrup tarixçi-İ.Əliyev, F.Osmanov və Q.Cəbiyevə görə Girdiman vilayəti Ağsu–Girdimançay rayonunda, R.Vahidov, A.Məmmədov və S.Yeremyana görə müasir Qazax rayonu ərazisində, Z.Bünyadova görə Şəmkirçay hövzəsi və müasir Gədəbəy ərazisində yerləşdiyi ilə bağlı fikirlər söyləmişlər. S.T.Yeremyan kimi K.V.Trever də Girdiman ərazisini indiki Qazax rayonu ərazisində lokalizasiya edir [22, s.234]. Həmçinin Trever, Mehranilərin İrandan gəldiyinə şübhə edir və yerli alban-Girdiman feodalları nəslindən olması ehtimalı üzərində dayanır [12, s.235]. Bu barədə albanşünas F.C.Məmmədovanın öz mövqeyi vardır [14, s.92-94]. Onun fikrincə, Girdiman vilayəti Albaniyanın şimal-qərbində yerləşib [20,s.186]. F.C.Məmmədova göstərir ki, bədnam qonşumuz olan ermənilərin saxta

müləhizələrinə görə 387-ci ilə qədər Albaniyanın cənub sərhəddi Kür çayı boyunca keçirmişdir. Guya Arsak, Uti, Paytakaran və digər Alban vilayətləri onlara aid olmuş və 387-ci ildə erməni çarlığı dağılandan sonra Albaniyanın tərkibinə keçmişdir. Ermənilər bu yalanlarını doğru çıxartmaq üçün cəhdlər etmişdilər [14, s. 106]. Belə cəhdlərdən birini də 1963-cü ildə S.T.Yeremyan irəli sürmüşdü. Albaniyanın Arsak və Uti vilayətlərinin Ermənistanın vilayətləri olması və ya onun hakimiyyəti altında olması kimi mühakimə və fərziyyələr S.T.Yeremyan, K.B.Trever, A.Ş.Mnatsakanyan və B.Ulubabyana məxsusdur [15, s. 106-107]. Albaniyanın Kür–Araz ovalığının, o cümlədən də Qarabağ ərazisinin tarixdə mövcud olmayan, uydurma “Böyük Ermənistan”ın tərkibində olması cəfəngiyyəti əksər erməni tarixçilərinin tədqiqatlarının ana xəttini təşkil etməkdədir.

F.C.Məmmədova yazılı mənbələri nəzərdən keçirərək bütün bunların tarixi həqiqətlər olmadığını faktlarla sübuta yetirmişdir [14, s. 133]. Bütün bu faktlar Albaniyanın Uti, Arsax və Paytakaran vilayətlərinin heç vaxt Ermənistanın tərkibində olmadığını sübut edir. Mənbələrdən aydın olur ki, I-IV əsrlərdə Albaniyanın cənub sərhədləri Araz çayı boyunca olmuşdur [3, s. 283].

Qafqaz Albaniyasının qərb sərhədləri ilə bağlı gürcü alimlərinin də müxtəlif fikirləri vardır. Q.N.Çubinaşvili, N.A.Berdzenaşvili, T.S.Papuaşvilinin tədqiqatlarında bu məsələ ilə bağlı müxtəlif versiyalar öz əksini tapır. D.L.Muxxelişvilinin “Şərqi Gürcüstanın tarixi coğrafiyası (Şəki və Qoqarena)” adlı kitabında əsas olmayan fikirlər irəli sürülərək göstərilir ki, guya Albaniyanın Girdiman və Sakaşena vilayətləri Şərqi Gürcüstanın ərazisi olub. Tarixi faktlar sübut edir ki, Qafqaz Albaniyasının sərhədlərində e.ə. III əsrdən eramızın VIII əsrinə qədər heç bir dəyişiklik olmayıb [1, s. 14]. Müasir Qarabağ ərazisi, Albaniyanın Uti və Arsak vilayətləri bütün tarix boyu Albaniyanın hüduqları daxilində yerləşmişdir. Bu ərazilər Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik torpaqları olmuş, Azərbaycan xalqının əcdadları burada minilliklər boyu maddi mədəniyyət yaratmış və onun daşıyıcılarıdır. Sonrakı tarixi dövrdə isə Mehranilər öz torpaqlarının hüduqlarını genişləndirərək, Kürün sol sahilinə doğru (müasir İsmayilli rayonu ərazisinə tərəf) irəliləmiş və Göyçay çayı—Girdiman çayı hövzəsini əhatə etmişlər [6, s.120].

V əsrin sonu- VI əsrin əvvəllərində Albaniya ərazisinin hərbi-siyasi mübarizə meydanına çevrildiyi bir vaxtda burada İran hərbi qarnizonu üçün qala tikilmişdir. Bu isə Bərdənin Sasanilər üçün əhəmiyyətini artırırdı. Bərdə 551-ci ildən Albaniya katolikosluğunun mərkəzinə çevrilir. M.Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində göstərir ki, Albaniyanın paytaxtı Bərdə şəhəridir. Q.Hacıyevin Bərdə ərazisinin coğrafi, siyasi, mədəni tarixi haqqında əsərində də Bərdə haqqında geniş məlumatlar öz əksini tapır. Bərdə Qafqaz Albaniyasının geniş düzənlik əraziyə, əkinə yararlı torpaqlara, təbii və suni su hövzələrinə malik olan Uti nahiyəsində, Kür çayı ilə Tərtər çayının

arasında yerləşirdi [9, s 23]. Orta əsr müəllifləri coğrafi ərazilərdən danışarkən qeyd edirlər ki, Bərdə Arran ölkəsinin paytaxtıdır [18, s. 28]. Daha sonra şəhər 630-cu ildən Girdiman dövlətinin hökmdarı Varaz Qriqorun iqamətgahına çevrilir. Bu zaman Girdiman Uti vilayətinin başqa əraziləri ilə birlikdə Arran vilayətinin tərkibinə qatılır. Uti əyaləti coğrafi yerləşmədə Kür çayının sağ sahilinə aid edilir. Uti torpağı ermənicə Utik, yunanca Otena kimi ifadə olunur. Hətta antik müəlliflərdən Herodot da alban tayfalarından biri kimi Utilər haqqında məlumat verərək, Utiya (Otena) vilayətinin Kür çayının sağ sahilində yerləşdiyini qeyd edir [1, s. 283]. Erkən orta əsr yazılı qaynaqlarından bəzilərinə Uti haqqında danışılarkən onun inzibati cəhətdən vilayət olduğu qeyd edilir. Uti vilayəti Paytakaran, Arsax vilayətləri və Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Vilayətin tərkibinə antik Ayniana, Xani, Anarika, eləcə də Xalxal, Soqari, həmçinin qədim Bərdə kimi şəhərlər daxil idi.

M.Xəlilovun tədqiqatlarında göstərilir ki, Xalxal Albaniyanın Bərdədən əvvəlki qış paytaxtı idi. Erməni müəllifləri Yegişe (V əsr) və Parbli Lazar (VI əsr) Xalxalı alban hökmdarlarının İberiya sərhədləri yaxınlığında yerləşən qış iqamətgahı adlandırmışlar [10, s 40]. “Alban tarixi” əsərində də həmin məlumat verilir və göstərilir ki, Xalxal şəhəri Kür çayının sağ sahilində yerləşir. Deməli, Xalxal Uti vilayətinin əsas şəhərlərindən biri olmuşdur. V əsrdə Albaniyanın paytaxtının Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi fikri isə onu deməyə əsas verir ki, Xalxal şəhərinin indiki yerləşdiyi ərazi Qəbələ ərazisi olmuşdur. Həmçinin, “Alban tarixi” əsərində Uti vilayətində Soqari şəhərinin də yerləşdiyi göstərilir və Şəki rayonun Kiş kəndinin yerləşdiyi tarixi Uti ərazisi qeyd edilir. Q.Qeybullayev isə Soqarin şəhərini Qəbələ rayonun Srxov qalası ilə eyniləşdirir. Çox güman ki, Soqarin şəhəri Qəbələ ilə Şəki arasında ərazidə yerləşmişdi. Bərdə şəhəri tarixdə oynadığı müstəsna rolu ilə bütün tarixi dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Uti vilayəti Qafqaz Albaniyasında istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Mənbələr Bərdənin də Uti vilayətinin şəhəri olduğunu qeyd edirlər [7, s.5]. Hal-hazırda utilərin qalıqlarına Qarabağda, Qəbələ və Oğuz ərazilərində rast gəlinir. Utilər müasir Azərbaycan xalqının əcdadları sayılan 26 alban tayfalarına mənsub olan xalqın özünə verdiyi adlardır [4, s.18]

Akademik N.Y.Marr vaxtilə Uti sözü üzərində dayanmış və bu sözün “Qara adamlar” mənasını kəsb etməsi ehtimalını irəli sürmüşdür. Utilər son zamanlaradək mənşəcə alban olduqlarını xatırlayırdılar. Nəhayət, utilər özlərini həmişə alban sayıblar. I Pyotra 1724-1725- ci illərdəki məktublarında özləri haqqında yazıblar ki, “Biz ağvanıq və milliyyətə utilərik”. IV yüzilliyin birinci rübündə Qriqorisin dövründə xaçpərəstliyi qəbul ediblər [1, s.282]. Təkrar olunmaz tarixi mənbə və faktlar onu deməyə əsas verir ki, utilər “geniş əraziyə və Qafqaz Albaniyasında mədəni-siyasi hegemonluğa malik idilər”. Bunu

təsdiq edən başqa bir fikir də var ki, utili Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri onun öz ana dilində yazılıb, buna baxmayaraq əsər bizə qrabar (guya qədim erməni) dilində gəlib çatıb. Ermənilər bu əsəri nə qədər təhrif etsələr də, qədim Udi dilində olan toponimləri öz dillərinə çevirə bilməyiblər. Kitabda çox sayda Udi sözləri qalmışdır [12, s. 57].

Məlumdur ki, Albaniyada ilk orta əsrlərdə (V əsr) qarqar dilində 52 hərfdən ibarət müstəqil alban yazısı meydana gəlmişdir. Albanşünaslıq tarixində ən mühüm hadisələrdən biri heç sözsüz ki, alban əlifbasının aşkar edilməsi ilə bağlıdır. Albanşünaslığın tarixində ən möhtəşəm hadisələrdən biri–Sinayda aşkar edilmiş alban mətninin identifikasiyası və izahı məhz Z.Aleksidze tərəfindən “Qafqaz albanları dilləndilər” adlı kitabda əks olunmuşdur [17, s 14].

Albaniya dövlətinin mövcud olduğu dövrdə alban əlifbası, alban yazısı müxtəlif maneələrin törədilməsinə baxmayaraq, zaman-zaman xalqımızın tarixi abidələri kimi, mənsub olduğu xalqın adı ilə bağlı şəkildə tanınır [9, s.30]. Albaniya ərazisi I-IV əsrlərdə Arşaki, VII-VIII əsrin əvvəllərində isə Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti altında olmuşdur. Həmin dövrdə alban yazısı və alban-aran dili hökm sürürdü. Abidələrin üzərindəki bəzi erməni yazıları isə bir qayda olaraq sonradan saxtalaşdırmaq məqsədilə qoyulmuş izlərdir [9, s. 22]

Albaniya Ərəb xilafətinin tərkibinə qatıldıqdan sonra da Azərbaycan ərazisi şimalda Dərbənd torpaqlarını, cənubda Zəncan ərazisini əhatə edərək, Həmədana kimi uzanırdı. Onun şərq sərhədləri Xəzər dənizi və Deyləm ərazisi, qərb sərhədləri Gürcüstana qədər çatırdı. Tiflisə qədər ərazilər də Azərbaycana daxil idi [16, s.24].

Beləliklə, Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsrlər tarixi–coğrafiyası haqqında yazılı mənbələrdə verilən məlumatlar və arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında Uti vilayətinin tarixi–coğrafi ərazisi, şəhərlərinin tarixi, əhalisi, dili, dini, mədəniyyəti, məişəti, adətləri, sənətkarlığı, ixracat və idxalat malları, suvarma, kənd təsərrüfatı bitkiləri, yol marşrutlarının coğrafiyası sadalanır. Bu isə Uti vilayətinin erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının siyasi, iqtisadi və mədəni həyatındakı yerini və əhəmiyyətini göstərir. Uti vilayəti haqqında olan tədqiqatlarımız erkən orta əsr Qafqaz Albaniyasının iqtisadi–coğrafi tarixinə dair qiymətli mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Tərt.ed. S. S. Əliyərli. Bakı: Çıraq, 2007. 328 s.
2. Azərbaycan tarixi: 3 cildə. I cild, Bakı: Elm, 1958
3. Azərbaycan tarixi (III –XIII əsrin I rübü): VII cildə II cild. Məs. red. N.M.Vəlixanlı. Bakı: Elm, 2007. 608 s.
4. Cavadov Q.C. Hüseynov R.Ə . Udlər.(tarixi-etnoqrafik tədqiqat) ikinci nəşri. Bakı: Elm, 1999. 256 s.
5. Cəbiyev, Q. C. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər). Bakı: Şərq– Qərb, 2010. 616 s.
6. Cəbiyev Q. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları: dərs vəsaiti. Bakı. Elm və təhsil, 2018. 595 s.
7. Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı: Çarşoğlu, 1999. 244 s.
8. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərnəşr, 1993. 83 s
9. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhəri coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. Bakı : Uniprint, 2008. 250 s.
10. Xəlilov M.C Albaniyanın yaşayış yerləri (IV–X əsrlər). Bakı: 2010. 284 s.
11. Kalankatlı, M. Albaniya tarixi. tərc. Z.M.Bünyadov. Bakı: Elm, 1993. 235 s.
12. Kalankatlı, M. Albaniya tarixi, Mxitar Qoş. Alban salnaməsi // Tərc. ed. müq., qeyd və şərhlərin müəllifi Z.M.Bünyadov. Bakı: Avrasiya Press, 2006. 296 s.
13. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006. 400 s.
14. Məmmədova F.C. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1993. 262 s.
15. Məmmədova F.C. Moisey Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri Qafqaz Albaniyasının ictimai quruluşu üzrə bir mənbə kimi. Bakı: Elm, 1977. 198 s.
16. Pirişev V.Z. Azərbaycan tarixinin siyasi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002. 152 s.
17. Şükürov K.K.. Azərbaycan Albanşünaslığının (Qafqaz) tarixinə dair (Dünya üzrə tədqiqatlar kontekstində xronoloji bibliografiya ilə . Bakı 2023. 388 s .
18. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974. 223 s.
19. Страбон. География (в 17 кн-ах) / Перев. Г.А.Стратановского.

- Москва: Наука, 1964. 944 с.
20. Мамедова Ф. Д. История Албан Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании / Баку: Элм 1977. 198 с.
21. Мамедова Ф.Д. Кавказская Албания и Албаны. Баку: ЦИКА, 2005. 818 с.
22. Тревер К.В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.) . Москва: Л.: АН СССР, 1959. 389 с